

36. Мартенс Ф. Собрание Трактатов и Конвенци, заключенных Россией с иностранными державами: в 15 т. / Ф. Мартенс. – СПб.: Тип. Министерства Путей сообщения. – Т. 4. Ч. 2. – С. 582-583.
37. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 825-826.
38. Ореус Н. Описание венгерской войны 1849 года / Н. Ореус. – СПб., 1880. – С. 106.
39. Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 38.
40. Там же. – С. 40.
41. Там же. – С. 51.
42. Там же. – С. 53.
43. Там же. – С. 54.
44. Там же. – С. 55.
45. Там же. – С. 58.
46. Там же. – С. 70.
47. Алабин П. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854-1856, 1877-1878 годах / П. Алабин. – Самара: Тип. Новикова И. П., 1888. – Ч.1. – С. 4.
48. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 14.
49. Алабин П. Вказана праця. – С. 15-37.
50. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 20.
51. Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 85.
52. Там же. – С. 189.
53. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 23.

Резюме

В статье исследуется место и роль галицийского фактора в борьбе российского императора Николая I с Европейскими революциями 1848-1849 годов.

Ключевые слова: Австрия, Галиция, император Николай II, Российская империя.

Одержано 11 листопада 2012 р.

УДК 94 (477.4) "18":355.1+316.62

С.А. Сидорук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено окремі соціально-психологічні аспекти наслідків виконання рекрутської повинності населенням Правобережної України наприкінці XVIII – у XIX ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, рекрутська повинність, суспільство, психологічний тиск.

Знайомлячись із дореволюційною і радянською літературою, невимушено доходимо висновку, що в 1793-1795 рр. населення Правобережної

України було взято під захист єдиновірної Росії, яка порятувала його від гноблення й свавілля Речі Посполитої. Однак її осмислення крізь призму залучення значного комплексу архівних і документальних матеріалів переконує нас у тому, що включення Правобережжя до складу Російської імперії зумовило кардинальні зміни у суспільному житті, але, при цьому, не забезпечило ніякого захисту з її боку корінному населенню. Навпаки, самодержавні порядки тільки посилили в регіоні тотальне безправ'я, кріпосництво й експлуатацію. До свавілля з боку поміщиків додався ще й тиск бюрократичного апарату місцевих органів державної влади, що вступила в союз із магнатами та шляхтою.

Перебування в умовах суцільного оточення російських військ і поліції було не тільки свідченням того, що нові господарі реалізовували свою політику з позицій сили, примусу, зверхності, залякування, а й привнесли в Правобережжя величезну соціальну напругу, абсолютну незахищеність, страх перед завтрашнім днем, боязнь за своє майбутнє і майбутнє своїх дітей. Це породжувало невизначеність, тривогу, безсилля, постійний неспокій, психологічне виснаження. Очевидно, це усвідомлювали російські власті, бо утримували в Правобережній Україні чи не найбільше російських військових формувань і вимагали систематичної звітності про соціальні настрої населення та загальну соціально-психологічну атмосферу в регіоні. Про це звітували не тільки чиновники губернського та повітового масштабів, а й прокурори та священнослужителі¹.

У більшості праць, особливо українських дослідників, проходить теза про те, що рекрутська повинність була однією з найважчих². Однак у чому це проявлялося, в літературі марно й шукати. І це не дивно, адже по суті XIX ст. знаходилося під забороною для вивчення. Це стосувалося повною мірою і рекрутської повинності, яка справляла вплив на всі сфери життя населення Правобережжя і України. Тому в даній статті увага зосереджена на тому, як рекрутчина позначилася і впливала на суспільство в соціально-психологічному контексті, які відчуття викликала в середовищі податних станів.

Зовнішньо виконання рекрутської повинності мало такий вигляд. За допомогою місцевих чиновників, дворянських зібрань і церкви російські власті оголошували про черговий набір і кількість рекрутів, яких необхідно було направити в армію. З того часу рекрутська повинність переходила в площину практичної реалізації. Це закономірно вело до того, що потрібно було відправляти в солдати на довгі роки синів, братів, чоловіків, молодих працівників, зрештою, годувальників. Відтак у середовищі селян і міщан з самого початку виконання рекрутської повинності сприймали як остаточну втрату своїх рідних, близьких. Тому прощалися з бранцями як назавжди, як із тими, хто помирав, проводжали зі сльозами та голосінням всією громадою.

Для родини це була справжня трагедія, яку болісно переживали, оплакували, яка ставала джерелом боязні нервових і психологічних пережи-

вань, а то й втрати надії. У звичайні рекрутські набори найбільша соціальна напруга припадала на час перед їх початком, момент відправки рекрутів і доволі тривалий період після відправки бранців. Проте, населення регіону не раз пережило роки, коли доводилось відправляти у солдати в декілька разів більше осіб, ніж під час звичайних наборів. Особливо ситуація ускладнювалася коли на рік змушені були виставляти рекрутів по кілька разів. Так було у 1806, 1812, 1829, 1853-1856 рр. У таких випадках соціальна напруженість серед селян і міщан перетворювалася на суцільне неперервне явище.

Разом із частими рекрутськими наборами росту соціальної напруги сприяв ще й порядок розкладки рекрутської повинності. У першій половині XIX ст. кандидатури рекрутів з громади визначали за так званим «черговим» порядком набору рекрутів, який мав значні недоліки. Зокрема, було важко врахувати робочу силу кожної сім'ї і встановити справедливу чергу його виконання. Завдяки цьому перед місцевою адміністрацією відкривалося широке поле для зловживань. Крім того, в армію набирали людей віком до 35 років включно, яким уже було важко адаптуватися до труднощів військової служби. У зв'язку з цим вони швидше вибували зі строю, поповнюючи категорії хворих та інвалідів³.

Чергова система рекрутського набору мала надзвичайно негативний вплив на господарське становище сімей і через тривале перебування солдата в армії створювала особливу категорію залишених напризволяще солдаток, які разом з дітьми, втративши годувальників, були приречені на поневіряння. Звичайно, солдатка могла залишитися в сім'ї чоловіка, або повернутися у родину своїх батьків. Часто на заваді цьому ставала низка соціально-економічних та морально-психологічних причин, які «виштовхували» солдаток з їх родин і, навіть, громад. По-перше, в умовах кріпосництва, дружина та діти солдата, які з моменту його призиву перепідпорядковувались військовому відомству і звільнялись від кріпацтва, ставали непотрібними поміщикам, і лише з його доброї волі могли продовжувати проживати у громаді. По-друге, сім'ям особисто вільних солдаток через втрату годувальника та викликані цим важкі економічні умови життя й мізерні статки важко було залишатися, навіть у сім'ях батьків-кріпаків. По-третє, якщо ж солдатки залишались у сім'ї свого чоловіка, то часто їм було важко, а то й неможливо вжитися з його родичами, для яких невістка була «чужою кров'ю».

Фактично, після призову чоловіка до армії, солдатка втрачала зв'язок зі своїм соціальним середовищем і була вимушена знову шукати своє місце в суспільстві. Через означені причини багато солдаток-рекруток були змушені покинути свої громади і, якщо вони проживали не у містах, шукати притулку і способу прохарчуватися саме там. Чимало з них осідало в містах і містечках, де вони могли знайти хоч якісь засоби до існування. Основними заняттями солдаток у містах були робота по найму, на фабриках, дрібна торгівля. Траплялося, що солдатки, втративши будь-яку надію влаштувати своє життя, у пошуку заробітку вдавались до заняття проституцією або зло-

чинних дій. Наприклад, в одному із київських судів розглядали справу солдатки, яка у купчихи-єврейки скуповувала та продавала крадені речі, сама скоїла крадіжку та чинила «перелюб»⁴. У міських умовах, коли треба було самій сплачувати за своє житло, харчування, забезпечувати потреби дітей, жінки бралися за будь-яку роботу. Попри все, їх заробітки залишалися дуже незначними. Через це вони часто знаходились на межі виживання, а смертність серед солдаток була вдвічі вищою, ніж у поміщицьких селян, які проживали у місті⁵. Це пояснюється тим, що у селян був захист хазяїна, або вони мали можливість повернутися до свого дому в село. Солдатки таку можливість втрачали і могли розраховувати лише на власні сили.

До перерахованих негативних впливів рекрутської повинності на сім'ї рекрутів додавалися ще й часті війни, що вела Росія протягом XIX ст. Значна кількість солдаток ставала вдовами навіть у мирний час, а у воєнні роки їх частина непомірно зростала. І коли солдатка-вдова могла влаштувати своє подальше життя, шукаючи собі опору в особі нового чоловіка, то дружини безвісті пропалих воїнів такого права були позбавлені. Для отримання у єпархії дозволу на новий шлюб, солдаткам, доля чиїх чоловіків залишалася невідомою, треба було представити від командира внутрішньої сторожі свідоцтво про те, що їх чоловіки не перебувають у розшуку⁶. В такому ж становищі опинялися дружини солдатів-дезертирів, які, втікаючи зі своїх підрозділів, не мали можливості повернутися до своїх сімей через небезпеку бути викритими.

Нерідко важкі соціально-правові та побутові умови життя штовхали солдаток на самогубство. Це підтверджують архівні справи. У фонді лише Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву в м. Києві з 1846 по 1874 р. ми відшукали 12 таких справ. Типовою в цьому відношенні є справа про призначення епітимії солдатці Марії Бойковій за спробу самогубства⁷. Її розглядав Звенигородський земський суд, який у ході дізнання з'ясував, що солдатка, страждаючи приступами епілепсії, ще й зловживала спиртним. Показово, що спроба суїциду відбулась 1-го травня, очевидно під час пасхальних свят, коли на кладовищі поминали покійних родичів. Навіть після того, як її вчасно врятували і привели до тям, вона підтвердила свій намір повторити самогубство ще раз⁸. Самотня і хвора жінка, доведена до відчаю долею рекрутки, не мала більше снаги до життя у суспільстві, для якого вона виявилася чужою.

Військовий фактор надзвичайно негативно вплинув і на шлюбні стосунки у сім'ях військовослужбовців. У період багаторічної розлуки масового характеру набули випадки, коли і сам чоловік-рекрут, і його дружина шукали партнерів на стороні. За нашими підрахунками, в уже згаданому фонді Київської духовної консисторії нараховується понад 400 справ про призначення епітимії солдатам і солдаткам за позашлюбні стосунки. Характерно, що через нівелювання сімейних цінностей батьками, часто уже діти сприймали таку поведінку як належне. І те, що традиційно в українських родинях вважалось розпустою, в багатьох солдатських сім'ях ставало

цілком буденним явищем. Це підтверджують подібного змісту справи стосовно солдатських доньок. В окрему категорію виділялись і справи військових поселенців. Значна кількість таких документів вказує на масштаби руйнівного впливу військового фактору на суспільну моральність загалом та на сім'ї військовослужбовців, зокрема.

Якщо для чоловіка позашлюбні зв'язки в гіршому випадку закінчувалися венеричною хворобою або покаранням у казармі, то жінці доводилося розплачуватися за це кризою сімейного життя та осудом її оточення й суспільства загалом. Ставлення суспільства до жінок-рекруток було упередженим. Їх репутація в громаді вже наперед була негативною: якщо жінка – солдатка, то вона вважалась непутящою, а всі її діти – незаконно народженими. Навіть якщо солдатка народжувала цілком законну дитину, це все одно викликало підозру і подив. Разом з тим, часто солдатки, щоб захистити своїх дітей від солдатської долі, що спіткала їх батьків-рекрутів, самі оголошували їх незаконно народженими⁹. За законодавством, діти, що народилися в солдатських сім'ях, при досягненні відповідного віку, зобов'язувалися вступати на військову службу. Тому, попри осуд і зневагу громади, що чекав матерів-солдаток після таких заяв, вони наважувалися на такі кроки задля порятунку дітей від рекрутчини.

Жінці-солдатці дуже важко було подолати негативне сприйняття свого образу в свідомості сучасників. Так, в одному із сіл Васильківського повіту Київської губернії селяни жорстоко побили двох рекруток, звинувачуючи їх у «блудному» житті¹⁰. За скаргою потерпілих розпочалося розслідування і справа дійшла до суду. Поступово судові дізнання у справі звернуло в інше русло. Постраждалих від побоїв жінок зробили ще й винними, і справа про їх побиття переросла у суд над ними, а особи, що завдали постраждалим побоїв, не понесли ніякого покарання¹¹. Документи цієї справи засвідчують безправне становище членів солдатських сімей у суспільстві та зневажливе ставлення до них як з боку властей і громад, у яких вони проживали, так і з боку всього суспільства.

Зневажливе ставлення громад до тих людей, які не знаходили у їх середовищі свого місця, викликало у них соціальну апатію і небажання жити в такому суспільстві. Часто саме за таких обставин молоді люди ставали «охотниками», котрі добровільно зголошувалися йти в рекрути за певну грошову винагороду замість іншої людини. Документи свідчать, що такими «охотниками-добровольцями» ставали здебільшого незаконнонароджені, а також ті, що не могли з різних причин вести своє господарство і були приречені на злидарювання¹².

Рекрутський статут 1864 р. дозволив наймати «добровольців» на умовах приватного найму. Це давало можливість найняти таку людину поза межами власної громади, що раніше заборонялося. Розмір винагороди за найм визначався добровільною згодою між сторонами, що домовляються.

Дозволом найму добровольців з інших громад активно користувалися єврейські громади або їх окремі представники. Оскільки знайти доброволь-

ців серед євреїв видавалося практично неможливо, то потенційні рекрути підшуковувались серед українських селян і міщан¹³. При цьому необхідно зауважити, що до їх послуг вдавалися не лише євреї, а й заможні представники українських громад¹⁴. Однак більша кількість угод про найм «добровольців» все-таки укладалася між євреями та українцями, де найманцями здебільшого були останні.

Документи свідчать, що євреї, зазвичай, ще задовго до набору намагалися знайти людину, яка б виконала рекрутську повинність за когось із представників їхньої сім'ї. Наприклад, мирський вирок жителів м-ка Черняхова, Житомирського повіту, у 1865 р. дозволив найматися в рекрути 22-річному сироті і незаконнонародженому селянинові Антону Ткаченському. Наймав же його у рекрути за своє сімейство євреї м-ка Берестечка Дубенського повіту Давид Табачник¹⁵. Показовим є той факт, що мирський вирок і умови угоди-найму датовані однією датою. Очевидно, євреї давно домовилися з селянином і лише чекав слушної нагоди для оформлення цієї домовленості – дозволу мирського вироку. Інколи євреї наймали українців у рекрути навіть у рахунок майбутніх наборів¹⁶.

Ведучи мову про «добровольців», варто зауважити, що наважитися стати найманцем було далеко непростою справою. У військах ставлення до найманців було переважно негативним. Там побутувала думка, що найманці за своїми моральними якостями значно поступалися звичайним рекрутам¹⁷. За свідченнями сучасників серед найманців було надзвичайно поширене пияцтво і безвідповідальне ставлення до служби¹⁸. Однак погана поведінка «охотника» (найманця) була тільки наслідком тієї неприязні, яка всюди переслідувала його з того дня, коли він вирішив вступити на службу за іншу людину.

Про суворі порядки і важкі умови життя в армії була добре поінформована переважна більшість податного стану. Військову службу сприймали як найгіршу долю, що могла випасти чоловікові. Тому обставини, які змушували молодих людей полишати цивільне життя, мали бути такими ж, або ще більш нестерпними як солдатчина. Природно, що, йдучи на службу, такі новобранці пригнічені та морально спустошені, не зупинялися ні перед чим задля втамування свого болю. Перед самим призовом часто ситуацію поглиблювало й те, що з моменту підписання угоди про найм, за кожним кроком «охотників» пильно стежили наймачі та місцеві власті. Після прийому в рекрутському присутстві та вступу на службу до найманців з недовірою і пересторогою ставилися старші товариші та офіцери. Зрозуміло, що в атмосфері недовіри та упередженого ставлення важко не розчаруватись у своєму виборі і добросовісно відноситись до виконання своїх службових обов'язків. До того ж, права найманців у війську були обмежені, порівняно з іншими солдатами, а саме: 1) гроші отримані «охотником», клалася у так званий «казенний ящик» і жодна копійка з них йому не видавалася до самої відставки; 2) після шестимісячної підготовки, найманець, навіть за умови, що він ставав зразковим солдатом, не призначався в елітні роди військ тільки через свій статус¹⁹.

Крім найму «охотників», у рекрутські присутствія можна було представити залікову рекрутську квитанцію, яка звільняла її власника від необхідності виконувати рекрутську повинність. Однак така квитанція була доступною далеко не кожному. Для її придбання потрібно було заплатити чималі гроші. Тому щоб придбати рекрутську квитанцію, кошти нерідко доводилося збирати всією громадою. До того ж, у різні роки вона коштувала іншу суму: від 100 до 1000 рублів. Наприклад, у 1871 р. Жванецька єврейська громада змогла придбати таку квитанцію лише спільно зібравши 570 рублів²⁰.

Ціла низка негативних явищ, викликаних військовим чинником загалом і рекрутчиною зокрема, доповнювалася ще тим, що остання використовувалася сільськими і міщанськими громадами з пенітенціарною метою. Набір до війська дозволяв відсіювати з громад людей, схильних до аморальної поведінки і злочинних дій, не чекаючи втручання поліційних і судових властей. Приміром, 1847 р. мирським вироком державні селяни с. Павловичі Володимир-Волинського повіту Житомирської губернії вирішили віддати у рекрути, в рахунок майбутніх наборів, двох своїх односельців віком 27 і 29 років, схильних до пиятики, хуліганства та крадіжок. Перший із них був неодружений, а інший мав дружину і трьох дітей віком від 1 до 6 років²¹. Зазвичай, громади намагалися захистити сімейних людей і рішення щодо віддачі в рекрути приймалося як крайній захід. У даному випадку громада неодноразово вживала заходів навіть до тілесного покарання цих селян. Однак висновків вони не робили, за що були здані в рекрути, занепастивши тим самим себе і своїх рідних²².

Разом з економічними негараздами в окремих родинах та і навіть цілих громадах, рекрутчина спричиняла конфлікти між їх членами, які іноді виходили за межі родини чи громади, і переростали у судові розгляди. Так, у 1827 р. на ім'я Київського військового губернатора генерал-лейтенанта П. Ф. Желтухіна надійшла скарга від державної селянки Вишгородської волості Київського повіту Дарини Жукової на волосного голову та інших сільських старшин, які під час набору рекрутів завдали шкоди її майну²³. За дорученням губернатора, справу розслідував Київський нижній земський суд. Щойно розпочавшись, судове слідство у справі припинилося через примирення сторін. Проте губернатор за невиконання свого припису оголосив повітовим чиновникам догану і зобов'язав продовжити розгляд справи.

У ході слідства з'ясувалося, що у позивачки було два сина, яких вона виростила сама, будучи вдовою. Така сім'я підлягала виконанню рекрутської повинності. І в 1827 р. її старший син був представлений громадою до віддачі в рекрути. Однак, увійшовши в становище вдови, громада вирішила залишити його вільним до майбутнього набору. Натомість від сім'ї потребували наглядача за набраними в рекрути людьми, який би супроводжував їх до прийому і пильнував за ними, щоб не втекли. Побоюючись, щоб її сина, коли той прибуде з партією рекрутів до прийому, не здали в рекрути, селянка взяла ці зобов'язання на себе, а сина на час набору сховала від громади.

Рекрути перед відправкою до прийому перебували в її хаті дві доби. Господині довелося стерегти їх у день і вночі. Другої ночі, стомлена цілодобовим вартуванням, селянка заснула і бранці, скориставшись нагодою, втекли²⁴. Вслід за цим, щоб уникнути відповідальності, Д. Жукова разом з молодшим сином зникли, переховуючись від односельців.

Тим часом, громада була змушена зібрати нових рекрутів. Останні, влучивши момент, коли залишились без нагляду голови і виборного, зайшли до хати Д. Жукової і вчинили там погром за те, що через її необачність до війська тепер заберуть їх, а не визначених раніше односельчан²⁵.

Таким чином, у конфлікті не тільки винними, а й постраждалими були обидві сторони, з одного боку селянка Дарина Жукова, з іншого – не так сільські старшини як новонабрані рекрути. Причиною ж конфлікту була рекрутська повинність, яка змушувала громади вибирати зі свого середовища рекрутів і, фактично, приносити жертву самодержавству.

Наведений приклад засвідчує, що під час набору поставка рекрутів у будь-якій громаді практично завжди відбувалася примусово. Тому громади призначали зі свого складу людей, які ловили і силоміць утримували призначених у рекрути людей у відведених приміщеннях аж до їх відправки в рекрутські присутствія. В архівних документах міститься чимало свідчень про такі заходи міщанських і сільських громад у ході рекрутських наборів. До прикладу, в Київській губернії під час набору 1805 р. Богуславською міщанською громадою двоє її представників були уповноважені «для ввіймання і здачі належних у рекрути людей»²⁶.

Таке, свого роду, «полювання» на людей справляло гнітюче враження на кожну окрему громаду і на суспільство загалом. Розповідаючи, як у сільській громаді відбувався рекрутський набір (1863 р.), сучасник тих подій згадував, що задля того, щоб поставити до прийому одного рекрута, сільське начальство в'язало одразу з десяток молодих чоловіків. Все це супроводжувалось слізьми і голосінням їх матерів, дружин і близьких родичів. Їх усіх закривали в одній із сільських хат, а уже потім спільно, громадою приймалися рішення, кому з них йти «лобовим», а кому – «на підставу»²⁷. Потім «обраних» заковували у колодки, а решту – розв'язували і відпускали по домівках. Характеризуючи психологічний стан учасників цього дійства, оповідач повідомляв: «всі ми почували себе пригніченими, придушеними, ніби винними в здійсненні якогось злочину»²⁸.

Для розуміння драматичності описаної ситуації варто зауважити, що мова йде про перший після скасування кріпацтва рекрутський набір у 1863 р., коли військова служба в очах ще вчора закріпаченого народу означала поламаване життя. В той час ще згуртована громада співчувала горю рекрутів та їх рідних, тому вибір рекрутів був особливо болісним. Односельцям було надзвичайно важко без участі сторонньої волі брати на себе відповідальність за поставку рекрутів зі свого середовища, звалювати на когось одного зі своїх співгромадян тягар виконання цієї повинності, відчувувати його від себе, одним словом, запропастити та зламати його життя.

Щоб зрозуміти, які психологічні метаморфози відбувалися з новобранцями-рекрутами та як це сприймалося їхніми найближчими людьми, дозволимо собі процитувати спогади очевидця: «Я пам'ятаю як, проходячий з партією, один новобранець, вже одружений, мій кум, зайшов попрощатись до мене, уморив мене своєю солдатчиною: він ні про що більше не говорив, а тільки, кумедно перекинувши, перераховував своїх начальників і хвастався знанням назв частин рушниць – ладыжка, спуск, скоба, спусковая пружина і т. д. причому він починав зі слів «зборка и разборка оружия», після чого, не передихаючи, говорив «повернуть штыковой хомутик, снять штык» і т.д. В цю тяжку хвилину прощання з залишеними селом і сім'єю, він, як маньяк, тільки повторяв все вищезгадане. А я місяця два перед тим знав його як толкового, чудового, стриманого молодого громадянина. Бувши з ним у мене мати та молода дружина його тільки похитували на нього, як ніби в гарячці марять, головами та утирали нестримні сльози, вони хоронили в ньому сина та чоловіка і з сумом дивилися на народжуваного солдата»²⁹.

Процитовані рядки яскраво і переконливо доводять наскільки сильний психологічний вплив справляла рекрутчина на всіх жителів регіону, ламаючи чи дух одних і, позбавляючи надії інших. У ході наборів сім'ї залишалися без повноцінних працівників, членів родин: синів, братів, чоловіків і навіть молодих батьків. За таких обставин значна частина осіб податного стану протягом призовного віку знаходилася в невизначеному становищі очікування часто неминучої рекрутчини. Рекрутські набори тяжко позначалися на господарському становищі родин рекрутів, які внаслідок кількадесятилітнього перебування солдатів у війську матеріально бідніли, переходили в нижчі категорії, занепадали.

Отже, з кінця XVIII ст. населенню Правобережної України довелося терпіти посиленій гніт, принесений і підтримуваний чужою державою з допомогою армії. До кріпаччини, посиленої національним та релігійним гнобленням додалася система державної бюрократизованої влади та її економічна політика з виснажливими повинностями. Найбільш ревно напіввійськова російська адміністрація дбала про забезпечення мільярних потреб своєї держави, завдяки чому військовий фактор зайняв чільне місце в житті населення краю. Він став одним із найбільш дієвих асимілятивних чинників інкорпораційної політики російської держави, й слугував ефективним засобом русифікації населення регіону. А рекрутчина та солдатчина ще більше підсилювали ці процеси, негативно впливаючи на моральний й психологічний стан як окремих осіб, їхніх громад, так і суспільства загалом.

Примітки

1. Державний архів Київської області (дані – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 15, 38, 151, 156, 157, 158, 166, 167
2. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тер-

- нопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.; Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. С. Мацко // Електронний ресурс. – режим доступу: www.vuzlib.com.; Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть / А. Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т. 1. – С. 17-20; Трофімчук Т.М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. / Т.М. Трофімчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки. – № 22. – С. 32-37.
3. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: в 2 т. / Н. М. Дружинин. Т. 2: Реализация и последствия реформы. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – С. 38.
  4. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (дані – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 891. – Спр. 431. – Арк. 5, 7.
  5. Щербинин П. П. Солдатские жены в XVIII – начале XX в.: опыт реконструкции социального статуса, правового положения, социокультурного облика, поведения и настроений [Электронный ресурс] / П.П. Щербинин // The Journal of Power Institutions In Post-Soviet Societies, Pipss.org: Issue 4/5 – 2006 – «Military and Security Structures in/and the Regions» & «Women in/and the Military». – Режим доступа к журн.: <http://www.pipss.org/document493.html>
  6. Предписание духовенству розъяснять своим прихожанам-солдаткам, коих мужья находятся в безвестной отлучке, чтобы ониранее подачи просьб Епархиальному начальству о разрешении нового брака, испрашивали у командиров внутренней стражи свидетельства о нерозыске их мужей // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 6. – С. 111.
  7. Призначення епитимій солдаткам і рекруткам за спробу самогубства // ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 286. – Арк. 1-8; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Арк. 1-8.
  8. Там само. – Арк. 4.
  9. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні... – С. 18.
  10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 336. – Арк. 2.
  11. Там само. – Арк. 3.
  12. Державний архів Житомирської області (дані – ДАЖО). – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 34, 39. Там само. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 8, 14, 21, 106.
  13. ДАЖО. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 34, 39. Там само. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 5, 8.
  14. ДАЖО. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 106. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-205. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 2, 10.
  15. Там само. – Арк. 5.
  16. Там само. – Арк. 21.
  17. Г. Р. Наемные деньги. Заметка по поводу рекрутов, поступивших по найму в ноябре 1866 года / Г. Р. // Военный сборник. – 1867. – № 1. – С. 105.

18. Там само.
19. Кольбэ С. Нечто о наёмщиках в нашей армии / С. Кольбэ // Военный сборник. – 1866. – № 11. – С. 100.
20. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 161.
21. ДАЖО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 807. – Арк. 12.
22. Там само. – Арк. 12-14 зв.
23. ЦДАК України. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1164. – Арк. 1.
24. Там само. – Арк. 5.
25. Там само.
26. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 789. – Арк. 1,
27. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Борис Познанский // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 225-256. – С. 229-231.
28. Там само. – С. 233.
29. Там само. – С. 234.

Резюме

В статье раскрыты отдельные социально-психологические аспекты последствий исполнения рекрутской повинности населением Правобережной Украины в конце XVIII – в XIX вв.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, рекрутская повинность, общество, психологическое давление.*

Одержано 19 жовтня 2012 р.

УДК [338.439.4: 633.1] (091)"1914"(477.4)

А.О. Михайлик

ЗЕРНОВЕ ВИРОБНИЦТВО В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті характеризується розвиток хлібного господарства на території Правобережної України на початку ХХ ст., визначаються особливості вирощування та, продажу збіжжя, характеризується значення регіону у зерновому виробництві Російської імперії.

Ключові слова: *Правобережна Україна, сільське господарство, зернове виробництво, аграрний розвиток, ринкові відносини.*

Соціально-економічні відносини на території Правобережної України в складі Російської імперії, внаслідок природно-географічних та історико-політичних чинників, набули ряд особливостей порівняно з іншими українськими регіонами. З одного боку, впровадження ліберально-демократичних реформ Олександра II 60-70 рр. XIX ст. призвело до швидкого поступу ринкових відносин, значних змін у суспільних стосунках, культурі та побуті жителів густонаселеного краю. З іншого, існували фактори, які гальмува-